

Jacek Bonarek <https://orcid.org/0000-0001-9237-922X>

Akademia Piotrkowska

e-mail: jacek.bonarek@apt.edu.pl

Polityka Daniszmendydów w regionie Morza Azowskiego w początkach XII w.

Danishmend Policy
in the Azov Sea Region in the Early 12th Century

Abstrakt

W wyniku wydarzeń, jakie nastąpiły w Azji Mniejszej po klęsce pod Mantzikert, diametralnie zmieniła się sytuacja w północno-wschodniej części Półwyspu, gdzie pojawiło się kilka organizmów państwowych, w tym emirat Daniszmendydów. Ze źródeł bizantyńskich, zwłaszcza z zachowanych listów Teofilakta z Ochrydy, można wysnuć hipotezę, że na krótką chwilę Turkmeni daniszmendy mogli zdominować północne wybrzeża Morza Czarnego na przełomie XI i XII w., Bizancjum jednak szybko odzyskało kontrolę nad basenem Morza Czarnego, utrzymując hegemonię na tym obszarze do XIII w. Z kolei emirat Daniszmedydów (podobnie jak sultanat Seldżuków) stał się w pierwszych dekadach XII w. państwem stricte śródlądowym.

Abstract

As a result of the events that took place in Asia Minor, after the defeat at Mantzikert there was a dramatic change of situation in the north-eastern part of the Peninsula, where several state entities appeared, including the Danishmend Emirate. Byzantine sources, especially the preserved letters of Theophylact of Ohrid, provide the basis to hypothesize that for a short while the Danishmend Turkmens may have dominated the northern coast of the Black Sea at the turn of the 11th and 12th centuries. However, Byzantium quickly regained control of the Black Sea basin, maintaining hegemony in this area until the 13th century. In turn, the Danishmend Emirate (as was the case with the Seljuk Sultanate) became a strictly landlocked state in the first decades of the 12th century.

Słowa kluczowe: Morze Czarne, Morze Azowskie, Daniszmedydzzi, Bizancjum, Teofilakt z Ochrydy

Keywords: Black Sea, Azov Sea, Danishmends, Byzantium, Theophylact of Ohrid

W końcu XI w. sytuacja polityczna w północno-wschodniej części Azji Mniejszej uległa daleko idącej decentralizacji, bowiem w wyniku burzliwych wydarzeń po bitwie pod Mantzikert¹ powstało tam kilka tureckich politycznych ośrodków², spośród których jednym z najważniejszych był niewątpliwie tak zwany emirat Daniszmendydów, obejmujący północne i wschodnie tereny Azji Mniejszej.

Założycielem emiratu był Daniszmend Ghazi³, który w trakcie swoich

¹ Na ten temat np.: Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 72-84; Sp. Vryonis jr, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, s. 103-120; M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, London 1984, s. 94-98; M. Balivet, *Romanie byzantine et Pays de Rûm turc*, Istanbul 1994, s. 30-32; J.-C. Cheynet, *La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la Première Croisade* [w:] ΕΥΥΥΧΙΑ. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, t. I, Paris 1998, s. 131-141; J. Dudek, *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyńskim w latach 1025-1097*, „Balcanica Posnanensia” 2007, t. XIV, s. 115-122; D. Korobeinikov, *Raiders and neighbours: the Turks (1040-1304)*, [w:] *Cambridge History of the Byzantine Empire*, ed. J. Shepard, Cambridge 2008, s. 703-708; J. Bonarek, *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011, s. 190-196; A.D. Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*, London-New York 2017, s. 169-243.

² Warto zauważyć, że nawet Sulejman nie zdołał podporządkować sobie całej Azji Mniejszej, gdyż niezależność zachowała Synopa pod władzą Charatikesa/Karatekina czy Samosara Balduka, sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej po śmierci Sulejmana, bowiem ukonstytuowało się wówczas wiele niezależnych tureckich państweczek: w Nikei sułtanem proklamował się Abu'l-Kasim, w Kapadocji emirem został jego brat Buldaji, być może znany również jako Hasan; z kolei na zachodnim wybrzeżu Anatolii powstało kilka niezależnych emiratów, spośród których najpotężniejszym było państwo Tzachasa; na temat sytuacji w Azji Mniejszej w tym czasie patrz np.: Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 78; Sp. Vryonis jr, *The Decline*, 115-116; Cl. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge Mass. 1976, s. 71; idem, *Byzantine Responses to Turkish Attack: Some Sites of Asia Minor*, [w:] *AETOS. Studies in honour of Cıvıl Mango*, ed. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart-Leipzig 1998, s. 155; P. Bâdenas, *L'intégration des Turcs dans la société Byzantine (XIe-XIIIe siècle). Echec d'un processus coexistence*, [w:] *E Bizantine Mikra Asia (6os-12os ai.)*, Ateny 1998, s. 181; J.-Cl. Cheynet, *La résistance*, s. 141-142; J. Dudek, *Ludy tureckie*, s. 119-122; D. Korobeinikov, *Raiders*, s. 708; A.D. Beihammer, *Byzantium*, s. 265-275.

³ Założyciel dynastii Daniszmendydów był okreśłany jedynie swym przydomkiem: Daniszmend, czyli Uczony, Mędrzec, imię Malik pojawia się dopiero w źródłach późniejszych,

rządów, obejmujących prawdopodobnie lata około 1085/1086-1104/1105⁴, zdołał zająć część ziem we wschodniej Azji Mniejszej⁵. Podboje Daniszmenda wymusiły również u niego zainteresowanie południowym wybrzeżem Morza Czarnego, gdzie Bizancjum zdołało utrzymać jedynie kilka izolowanych punktów, a także samym akwenem, który w znacznej części pozostawał pod kontrolą władz w Konstantynopolu.

W Azji Mniejszej cesarstwo nadal bowiem posiadało tak ważne miasta, jak: Heraklea Pontyjska⁶, Synopa⁷ czy Trapezunt⁸, pod jego panowaniem znajdowały się również wschodnie wybrzeża Morza Czarnego pomiędzy Bosforem a ujściem Dunaju⁹, natomiast na północy specjalnym statusem cieszyły się tereny

z kolei w źródłach bizantyńskich określany jest jako Tanesman (np. Annae Comnenae *Alexias*, ed. D.R. Reinsch, A. Kambylis, t. I, Berlin-New York 2001, s. 331 – dalej: Anna Komnena); lit. patrz np.: J. Laurent, *Sur les émirs Danichmendites jusqu'en 1104*, [w:] *Mélanges offert à Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris 1933, s. 499-506; B.C. Гарбузова, *Сказание о Мелике Данишменде. Историко-филологическое исследование*, Москва 1959; N. Oikonomides, *Les Danishmendides entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium (PL XXIV)*, „Revue Numismatique” 1983, t. 25, s. 200-201; A. Sitár, *Emirát „Múdreho muža”. Panstvo Dánišmenda zo Sebasteie na prelome 11. a 12. storočia vo východnej Anatólii*, „Byzantinoslovaca” 2017, t. 6, s. 228-257.

⁴ Michel le Syrien, *Chronique*, ed. J.-B. Chabot, t. 3, Paris 1905, s. 173; *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj 1225-1286, the son of Aaron, the Hebrew Physician commonly know as Bar Hebraeus*, ed. E.A. W. Budge, Amsterdam 1976, s. 239; J. Laurent, *Sur les émirs Danichmendites*, s. 504; I. Mélikoff, *Danishmendids*, [w:] *The Encyclopedia of Islam*, ed. B. Lewis et alii, vol. II, Leiden 1991, s. 110 (dalej: I. Mélikoff, EI, 2); jakkolwiek literatura podaje również lata wcześniejsze, np. C. E. Bosworth początek jego rządów datuje na rok 1071 (C.E. Bosworth, *The Islamic dynasties, a chronological and genealogical handbook*, Edinburgh 1967, s. 132).

⁵ Wśród zdobytych miast są wymieniane: Sebastea, Amasea, Neocezarea, Gangra, Komana oraz Melitena, a także doliny rzek Halys oraz Iris, aczkolwiek zakres władzy nie był tak w rzeczywistości tak szeroki; patrz np.: J. Laurent, *Sur les émirs Danichmendites*, s. 503; C.E. Bosworth, *The Islamic dynasties*, s. 132; Sp. Vryonis jr, *The Decline*, s. 115; D. Korobeinikov, *Raiders*, s. 708; A.D. Beihammer, *Byzantium*, s. 202; I. Mélikoff, EI, 2, s. 110; patrz też: A. Sitár, *Emirát „Múdreho muža”*, s. 234-235.

⁶ Anna Komnena, s. 110.

⁷ Anna Komnena, s. 188.

⁸ Anna Komnena, s. 255; patrz np.: Sp. Vryonis jr, *The Decline*, 114-115; A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, t. I, Washington D.C. 1985, s. 70.

⁹ J. Bonarek, *Bizantyńskie Morze Czarne w 1081 i 1204 roku. Próba porównania*, [w:] *Byzantina Europea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, pod red. M. Kokoszki, M. J. Leszki, Łódź 2007 [Byzantina Lodzensia XI], s. 51-66.

południa Krymu, stanowiące *de iure* część państwa bizantyńskiego¹⁰, a także władztwo tmutorakańskie w rejonie akwenu Morza Azowskiego, będące enklawą ruską, ale w strefie wpływów Bizancjum¹¹.

Interesujący epizod walki Bizancjum o kontrolę nad Morzem Czarnym może być związany ze wspomnianą powyżej ekspansjonistyczną polityką Daniszmanda Ghazi. Być może, jeśli zaufać listom arcybiskupa Ochrydy, Teofilakta¹², powstający emirat Daniszmendydów przez pewien czas oddziaływał

¹⁰ В.П. Степаненко, *Византия и Крым в постфемный период (конец XI–XII вв.): К постановке проблемы*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2018, Вып. 23, s. 713-720; А.И. Айбабин, *Климаты Херсона в фемный период*, „Античная древность и средние века” 2022, т. 50, s. 137-154; idem, *Политика Восточной Римской империи в Юго-Западном Крыму во второй половине IX-XII вв.*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2022, Вып. 27, s. 565.

¹¹ Na temat władztwa tmutorakańskiego i jego związkach z Konstantynopolem patrz np.: V.A. Mošin, *Nikolai, episkop Tmutorokanskij*, „Seminarium Kondakovianum” 1932, t. 5, s. 47-62; А.П. Каждан, *Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в.*, [w:] *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: сборник статей к 70-летию академика М. Н. Тихомирова*, ред. В.И. Шунков, Москва 1963, s. 91-103; N. Bănescu, *La domination byzantine à Matrachia (Tmutorakan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Commènes*, „Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine” 1941, t. 22, s. 57-77; G. Litavrin, *A propos de Tmutorokan*, „Byzantion” 1965, t. 35, s. 221-234; М.В. Бибииков, *Новые данные Тактикона Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях*, [w:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 год*, ред. В.Т. Пашуто, Москва 1976, s. 87-89; Н.Ф. Котляр, *Тмутороканское княжество: реальность или историографический миф?*, [w:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах*, Москва 2005, s. 107-118; А.Н. Слядзь, *Византия и Русь. Опыт военно-политического взаимодействия в Крыму и Приазовье (XI - начало XII века)*, Москва-Санкт-Петербург 2014, s. 131-152; C. Zuckerman, *The End of Byzantine Rule in the North-eastern Pontus*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2017, Вып. 22, s. 311-336; В.Н. Чхаидзе, *Византийская власть на Тамани и в Крыму в конце XI – начале XIII вв.*, [w:] *Византийское содружество: традиции и смена парадигм: тезисы докладов XXII-й всероссийской научной сессии византинистов РФ, Екатеринбург, 24-28 сентября 2019 г.*, Екатеринбург 2019, s. 175-177.

¹² Na temat osoby i twórczości Teofilakta patrz np.: P. Gautier, *L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie*, „Revue des études byzantines” 1963, t. 21, t. 159-170; D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, s. 34-82; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Birmingham-London 1996; M. Czarnuch, *Papuga Złotoustnego? Teofilakt z Ochrydy jako komentator Ewangelii Marka*, [w:] *Szkice o antyku*, t. 1: *Antyk odczytany na nowo*, ред. А. Kucz, P. Matusiak, Katowice 2014, s. 34-36.

na losy Tmutorakania. Jednym z adresatów listów duchownego jest bowiem Grzegorz Taronites, wywodzący się ze znanej w tym czasie rodziny Taronitesów¹³. W początkach XII w., prawdopodobnie w 1102-1103 r., dowodził on oddziałami bizantyńskimi na wschodzie Azji Mniejszej¹⁴. We wrześniu 1103 r. został duksem Trapezuntu¹⁵, następnie natomiast podniósł nieudany bunt przeciw Aleksemu I, co dokładnie opisuje Anna Komnena¹⁶. Teofilakt napisał do Taronitesa 4 listy¹⁷, utrzymane w osobistym tonie¹⁸, co świadczy o bliskich kontaktach i może sugerować, że Teofilakt przedstawił dość wiernie działania samego Grzegorza.

Jednym z najbardziej interesujących listów do Taronitesa jest ów napisany latem 1103 r., gdzie jest mowa o konflikcie z emiratem Daniszmendydów. Teofilakt podkreśla w nim, że Grzegorz Taronites jest godzien wszelkich pochwał i że pochwały te nie są *sofistycznymi pochlebstwami retora*, lecz zasłużoną opinią, następnie z kolei wspomina, że Taronites złamał pychę dwóch ludów: Turków oraz Franków. Nader interesujące jawią się słowa opisujące sytuację, która świadczyła o tureckiej pysze: *Miał bowiem Tanesman [Daniszmend] zwyczaj nakładać daninę na inne miasta greckie wokół Pontu pomiędzy rzeką Tanais i jeziorem Meockim*. Ten sam los spotykał także Kolchidę oraz szeroko pojęte ziemie armeńskie¹⁹.

¹³ Na temat rodu patrz np.: N. Adontz, *L'observation sur la généalogie de Taronites*, „Byzantion” 1939, t. 14, s. 407-413; idem, *Études armeno-byzantines*, Lisbonne 1965, s. 197-263; А.П. Каждан, *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв.*, Ереван 1975, s. 17-25; J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, s. 221.

¹⁴ А.П. Каждан, *Армяне*, s. 18; B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, s. 116; С.П. Карпов, *История Трапезундской империи*, Санкт-Петербург 2007, s. 76.

¹⁵ N. Adontz, *Études*, s. 247; А.П. Каждан, *Армяне*, s. 18; С.П. Карпов, *История*, s. 76.

¹⁶ Anna Komnena, s. 376-378; B. N. Adontz, *Études*, s. 247-248; Skoulatos, *Les personnages*, s. 116-117; J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, s. 101; С.П. Карпов, *История*, s. 77.

¹⁷ Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986 (65 – trudny do datowania, 78 – ca 20 V 1103, 81 – lato 1103, 92 – koniec 1103); patrz też: N. Adontz, *Études*, s. 285; A. Leroy-Molinghen, *Les lettres de Théophylacte de Bulgarie à Grégoire Taronite*, „Byzantion” 1936, t. 11, s. 589-592; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 318, 323-324, 325, 330.

¹⁸ N. Adontz, *Études*, s. 285; patrz też: A. Leroy-Molinghen, *Les lettres de Théophylacte*, s. 589-592.

¹⁹ Teofilakt, s. 427, 429; lit. patrz np.: J. Shepard, *Another New England? – Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*, „Byzantine Studies” 1974, t. 1, s. 21-22.

Daniszmend miał pobierać zatem między innymi daninę od miast greckich położonych pomiędzy Donem a Morzem Azowskim²⁰. Słowa arcybiskupa brzmią bardzo zagadkowo, gdyż trudno nie tylko dokładnie pojąć, co rozumiał on pod określeniem: *miasta greckie*, lecz także ściśle umiejscowić ich geograficzne położenie²¹.

Należy też zauważyć, że część literatury przedmiotu odrzuca zasadność powyższego stwierdzenia. Już w 1935 r. znawca problematyki Nicolai Adontz stwierdził, że znajomość spraw wschodu była u Teofilakta pobieżna, czego dowodem było właśnie określenie zasięgu władzy Daniszmenda²². Warto jednak dodać, że uczoney wspominał o tym na marginesie rozważań dotyczących okoliczności wykupu z niewoli tureckiej Boemunda. Okoliczności te są w różny sposób opisywane w źródłach²³, natomiast sam Teofilakt przypisuje istotną rolę w próbie zapłacenia okupu właśnie adresatowi listu, Grzegorzowi Taronitesowi²⁴. Rozstrzygającym dla Adontza argumentem jest fakt, że o roli Taronitesa nie wspominają pozostałe źródła²⁵. Również wydawca listów Teofilakta, Paul Gautier uważa jego słowa za przejaw fantazji autora i zabieg retoryczny, wykluczając możliwość kontroli Daniszmenda nad tak oddalonym terenem, jak brzegi Morza Azowskiego²⁶. Z kolei Sergiej P. Karpow w swej monumentalnej pracy poświęconej Pontowi określa słowa arcybiskupa Ochrydy mianem przesady²⁷. Podobnie sądzi A. Sitár słowacki historyk zajmujący się dziejami Azji Mniejszej w dobie krucjat²⁸. Natomiast całkowicie ufa Teofilaktowi jeden z pierwszych badaczy jego listów, Fiodor Uspenski, który w artykule opublikowanym w 1879 r. kilkakrotnie wspomina o daniszmendzkich terenach na północ od

²⁰ Teofilakt, s. 427.

²¹ А.В. Подосинов, *Черное море в картографической традиции античности и раннего средневековья*, [w:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 1996-1997 гг.: Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения*, ред. А.В. Подосинов, Москва 1999, s. 245.

²² N. Adontz, *Études*, s. 289.

²³ Np.: Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. S.A. Edgington, Oxford 2007, s. 680, 682, 684 (dalej: Albert z Akwizgranu), *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, t. V, ed. M. Chibnall, Oxford 1975, s. 354; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, ed. A.E. Dostourian, New York 1993, s. 190-191 (dalej: Mateusz z Edessy).

²⁴ Teofilakt, s. 431.

²⁵ Adontz, *Les Taronites*, s. 288-289.

²⁶ Teofilakt, s. 426, przyp. 6.

²⁷ С.П. Карпов, *История*, s. 75.

²⁸ A. Sitár, *Emirát „Múdreho muža”*, s. 234.

Morza Czarnego²⁹. Również Jonathan Shepard uznaje, że informacje zawarte w listach Teofilakta mogą w pewien sposób odzwierciedlać stan faktyczny³⁰.

Analizując list z lata 1103 r., wydaje się, że najprościej i najrozsądniej byłoby zgodzić się ze stanowiskiem Gautiera i uznać słowa Teofilakta za wytwór pisarskiej fantazji. Tym bardziej że inne źródła ani nie wspominają wprost o obecności Daniszmenda na północ od Morza Czarnego, ani nie mówią nawet o konflikcie bizantyńsko-daniszmendzkim w tym czasie. Z drugiej strony jednak informacje zawarte w listach Teofilakta wydają się zbyt intrygujące, by zanegować je prostym stwierdzeniem, że to jedynie zabieg retoryczny. Można byłoby ewentualnie spróbować wyjaśnić obraz naszkicowany przez autora listu jego pomyłką w lokalizacji owych miast greckich.

Warto w tym momencie wspomnieć o pojawiających się w źródłach informacjach o występowaniu miasta zwanego Trapezuntem na północnym wybrzeżu Morza Czarnego³¹. Trapezunt na północy Morza Czarnego lokuje na przykład *Tabula Peutingeriana* mapa pochodząca z XII lub początków XIII w., lecz będąca kopią mapy z V w.³², pewne wskazówki topograficzne sugerują również, że al-Idrisi³³, opisując Trapezunt w 6 sekcji 6 klimatu, mógł pisać o Trapezuncie leżącym na północy, jakkolwiek podkreśla on, że jest to Trapezunt z Pontu³⁴. Tradycja dwóch Trapezuntów w basenie Morza Czarnego może brać początek z hipotetycznej pomyłki na zaginionej mapie Marka Agryppy, nad którą pracował on u schyłku swojego życia³⁵, kiedy Królestwo Bosporańskie oraz Pont znajdowały się pod panowaniem jednego władcy, Polemiosa I,

²⁹ Ф.И. Успенский, *Мелик Гази и Дзул-Нун Данишменды*, „Записки Одесского общества истории и древностей” 1879, Т. 11, s. 229-245; jakkolwiek dopuszcza on możliwość bliskiej współpracy Połowców z Seldżukami; patrz też: А.П. Каждан, *Византийский податной*, s. 96.

³⁰ J. Shepard, *Another New England?*, s. 21.

³¹ Nie należy owego Trapezuntu utożsamiać z górą Trapezus położoną na Krymie (patrz np.: А.В. Подосинов, *Черное море*, s. 239-240, 242; inaczej: Е.Ч. Скржинская w: *Иордан, О происхождении и деяниях гетов*, ed. Е.Ч. Скржинская, Санкт-Петербург 1997, s. 198-199).

³² А.В. Подосинов, *Восточная Европа в римской картографической традиции. Текст, перевод, комментарий*, Москва 2002, s. 287-377.

³³ S.M. Ahmad, *Cartography of al-Sharif al-Idrisi*, [w:] *The History of Cartography*, т. 2, ks. 1: *Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1992, s. 156-172.

³⁴ И.Г. Коновалова, *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий*, Москва 2006, s. 118.

³⁵ M. Mauks, *Мапа Агрппы, Res Gestae Divi Augusti i kontrola nad rzymskim orbis terrarum*, „Z Dziejów Kartografii” 2022, т. 24, s. 13-24 (tam też literatura).

z kolei określenie: *pontyjski* zostało rozciągnięte także na północne tereny³⁶. Tradycja ta utrzymywała się przez następne stulecia. Istnieje więc pewne, nikłe wprawdzie prawdopodobieństwo, że informacje Teofilakta o miastach greckich pomiędzy Tanais i Meotyda mają związek z owym błędnym lokowaniem Trapezuntu na północnych terenach nadczarnomorskich. Mógł też wystąpić w tym momencie hipotetyczny casus al-Idrisiego, mianowicie korzystając z dawniejszych traktatów geograficznych, Teofilakt mechanicznie przeniósłby pewne szczegóły topograficzne związane z północą i powiązałby je z Pontem³⁷. Wydaje się to jednak niwelować fakt, że wzmianki o dwóch Trapezuntach pojawiają się jedynie w dziełach łacińskojęzycznych³⁸, natomiast brak jej w dziełach autorów greckich bądź opierających swe prace na tradycji greckiej³⁹. Pozostaje wreszcie możliwość, że szczegóły podane przez arcybiskupa, jakkolwiek być może wyolbrzymione, oddają stan rzeczy z czasów pobytu Grzegorza Taronitesa na Wschodzie.

Najistotniejsze wydaje się jedno cytowane już zdanie listu: *Miał bowiem Tanesman zwyczaj nakładać daninę na inne miasta greckie wokół Pontu pomiędzy rzeką Tanais i jeziorem Meockim*. Należałoby w tym momencie odpowiedzieć na kilka pytań: jakie to były miasta, gdzie dokładnie położone i kiedy Daniszmend miałby pobierać z nich daninę?

Według Teofilakta obszar, na którym powinny znajdować się płacące daninę miasta greckie, obejmował teren pomiędzy rzeką Tanais (Don) i jeziorem Meotis (Morzem Azowskim), jakkolwiek Don wpada właśnie do Morza Azowskiego. Można uznać za prawdopodobne, że autor listu mówił w ten sposób jedynie o wschodnim wybrzeżu Morza Azowskiego pomiędzy ujściem Donu a przesmykiem łączącym Morze Czarne i Morze Azowskie. Przesuwając się następnie na południe wzdłuż wybrzeża, można dotrzeć do Kolchidy, o której arcybiskup Ochrydy również wspomina⁴⁰. Wydaje się również istotnym, że Teofilakt podkreśla, że miasta te są greckie (helleńskie). W jego listach etnolim Hellen bądź przymiotnik helleński pojawia się kilkakrotnie⁴¹. Najczęściej

³⁶ А.В. Подосинов, *Черное море*, s. 246-248.

³⁷ O pomylce al-Idrisiego: А.В. Подосинов, *Черное море*, s. 243-244.

³⁸ *Iordanis Romana et Getica*, ed. T. Mommsen, Berlin 1882, s. 62; *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, ed. M. Pinder, G. Parthey, Berlin 1860, s. 174, 370.

³⁹ А.В. Подосинов, *Черное море*, s. 245.

⁴⁰ Teofilakt, s. 415, 472.

⁴¹ Teofilakt, s. 227, 269, 295, 427, 489, 505, 531.

odwołanie do greckości ma na celu przeciwstawienie stanu obecnego (np. nazw barbarzyńskich – bułgarskich) czasom dawnym, greckim⁴².

Teofilakt używa również, wprawdzie rzadko, etnonimu Romejowie⁴³, lecz, co też wydaje się symptomatyczne, w samym omawianym liście do Grzegorza Taronitesa etnonim ten pojawia się trzy razy, dokładnie w odniesieniu do odwagi Romejów oraz do ich państwa⁴⁴. Można więc byłoby uznać, że owe *inne miasta greckie*, o których pisze, nie były miastami romejskimi, to znaczy nie znajdowały się w czasach Teofilakta bądź też wcześniej w granicach cesarstwa. To tłumaczyłoby jednocześnie, dlaczego Teofilakt tak wyraźnie zaznaczył, że rzecz dotyczy miast pomiędzy Tanais i Meotyda, wykluczałoby to bowiem bizantyńskie ośrodki na Krymie⁴⁵.

Jeżeli więc przyjąć, że na Krymie ewentualnie operowały jakieś niewielkie siły seldżuckie i że rejon ten nie znajdował się w strefie zainteresowania Daniszmendy, to pojawia się pytanie, o jakich *innych* greckich miastach mógł pisać Teofilakt w liście do Taronitesa. W końcu XI w. na tym obszarze można by było wymienić następujące miasta: Tmutorakań na miejscu antycznej Hermonassy⁴⁶ i późniejszą Tanę nieopodal starożytnej Tanais. Niewątpliwie i Hermonassa-Tmutorakań, i Tanais-Tana mogły zostać określone mianem miast greckich,

⁴² List 110 skierowany do Niketasa, cesarskiego lekarza, gdzie przeciwstawia starożytną nazwę Aksios współczesnej sobie i barbarzyńskiej nazwie Wardar (Teofilakt, s. 531, 533); z kolei w liście do Adriana Komnena mówi o basileusie Hellenów, prawdopodobnie określając w ten sposób Aleksandra Macedońskiego (Teofilakt, s. 505).

⁴³ Teofilakt, s. 363, 417.

⁴⁴ Teofilakt, s. 429, 431.

⁴⁵ Inaczej patrzy na sprawę Jonathan Shepard, który uważa penetrację turecką na Krymie za uzasadnioną. Opiera się na przekazie Alberta z Akwizgranu kronikarza I krucjaty, który wspomina o twierdzy Foloroca leżącej za morzem u granic królestwa Rusii będącej w posiadaniu „Solimannusa”, czyli Kilidż Arslana (Albert z Akwizgranu, s. 256). Angielski uczone uważa, że Foloroca może być tożsame z Fullai na Krymie, natomiast kontrolujący owa twierdzę Solimannus mógłby być współpracownikiem Daniszmendy, co wynikałoby z pomyłki samego Alberta. W ten sposób więc również Krym byłby teatrem działań Daniszmendy. Istotnie, tekst Alberta z Akwizgranu uchodzi w części za bałamutny i nie zawsze wiarygodny, więc taka pomyłka mogłaby się zdarzyć. Warto jednak przypomnieć, że Teofilakt nie wspomina w swym liście o Krymie, natomiast zasięg działań Daniszmendy określa dosyć dokładnie. Co więcej, rozgraniczenie ewentualnej strefy wpływów pomiędzy Kilidż Arslana i Daniszmendy w chwili ich współdziałania byłoby zrozumiałe. Tłumaczyłoby też ewentualne działania armii bizantyńskiej we wschodniej części Morza Czarnego; J. Shepard, *Another New England?*, s. 24-25.

⁴⁶ T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast u dawnych ludów tureckich*, Wrocław 1978, s. 131.

natomiast ich położenie odpowiadałoby geograficznym wskazówkom Teofilakta. Jednakże w tym momencie pojawia się pewna trudność. Jeżeli bowiem istnienie Tmutorakania jest w tym czasie bezsporne, to dzieje Tany są o wiele bardziej skomplikowane. Starożytna Tanais położona u ujścia Donu przestała bowiem istnieć w V w., natomiast włoska Tana jest znana dopiero od końca XII w.⁴⁷ Nie jest wykluczone, naturalnie, istnienie jakichś nadmorskich osad na wschodnim wybrzeżu Morza Azowskiego, należałoby z kolei zachować dużą dozę ostrożności przed nazwaniem ich miastami⁴⁸.

Wreszcie pozostaje pytanie, kiedy mogło dochodzić do najazdów na północne wybrzeża Morza Czarnego i kiedy nastąpiło ewentualne narzucenie trybutu miastom greckim pomiędzy Tanais i Meotyda, czyli przede wszystkim miastu Tmutorakań. Wzmiankowany list został przez Teofilakta napisany najprawdopodobniej latem 1103 r., czyli datę ową można uznać za datę ante quem, natomiast logiczną datą post quem wydaje się być rok 1094, czyli odejście Olega Światosławicza z Tmutorakania na Ruś. Wcześniej bowiem Oleg krwawo rozprawił się z winnymi śmierci swojego brata oraz swej własnej deportacji do Bizancjum⁴⁹ i jak można przypuszczać, rządził w mieście raczej twardą ręką⁵⁰. Opuszczenie z kolei Tmutorakania i zaangażowanie wszystkich sił w walkę na

⁴⁷ Nie zgadza się z tym S.P. Karpov, uznając taką datację za pomyłkę; С.П. Карпов, *Когда и как возникла Тана? (о происхождении итальянской фактории на византийской окраине)*, „Византийский временник” 1997, т. 57(82), s. 10.

⁴⁸ S.P. Karpov twierdzi na przykład, że od X do I poł. XIII w. na terenach obecnego miasta Azow istniało osiedle zwane przez Bizantyńczyków Tanais na wzór leżących nieopodal ruin starożytnego Tanais. Natomiast Tana to nazwa położonego nieopodal włoskiego osiedla; С.П. Карпов, *Когда и как возникла*, s. 11.

⁴⁹ M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov 1054-1146*, Toronto 1994, s. 164; А.В. Гадло, *Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжества на Северном Кавказе*, Санкт-Петербург 2004, s. 285-286; J. Dudek, *Bizantyńska niewola księcia Olega-Michała Światosławicza. Ze studiów nad pontyjską polityką Cesarstwa Bizantyńskiego w drugiej połowie XI w.*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świdorska-Włodarczyk, Zielona Góra 2005, s. 163-185; idem, *Oleg-Michael Sviatoslavitch in Byzantine Captivity, 1079-1083: Some Remarks on the Byzantine Empire's Pontic Policy in the Second Half of the Eleventh Century*, [w:] *Byzantina et Slavica Cracoviensia, V: Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. M. Kaimakova, M. Salamon, M. Smorąg-Różycka, Cracow 2007, s. 206; idem, *Chazarowie. Polityka-kultura-religia*, Warszawa 2016, s. 437-438.

⁵⁰ Н.Ф. Котляр, *Тматораканское княжество: реальность или историографический миф?*, [w:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах*, Москва 2005, s. 111.

Rusi mogło doprowadzić do przesilenia w samym mieście⁵¹. Warto zauważyć też, że lata 90-te XI w. to szybka ekspansja i rozwój terytorialny emiratu Daniszmenda, jakkolwiek dokładne daty zajmowania poszczególnych miast i ziem są trudne do ustalenia. Tak więc wydaje się, że w tym czasie Daniszmend mógł ingerować na północy i narzucić jakąś formę zależności lokalnemu zarządcy Tmutorakania. Warto też zauważyć, że za takim sposobem kontrolowania północnej strefy Morza Czarnego opowiada się Jonathan Shepard, wspominając, że poszczególni zarządcy twierdz i miast bizantyńskich mogli uznawać zwierzchność turecką⁵².

Oczywiście pojawia się wątpliwość, dlaczego Aleksy Komnen nie przystąpił wówczas do umacniania wpływów lub wręcz nie przejął władzy w Tmutorakaniu. Wyjaśnieniem cesarskiej bierności bezpośrednio po 1094 r. w rejonie nadazowskim może być zagrożenie, jakie pojawiło się na Bałkanach, czyli wyprawa Kumanów i sprzymierzonego z nimi pretendenta do tronu Pseudo-Diogenesa⁵³. Sprzymierzeńcy odnieśli początkowo sukcesy, opanowując Paristrion, następnie przekraczając Starą Płaninę i działając w Tracji, gdzie w ich ręce dostały się niektóre miasta⁵⁴. Natomiast po zwycięskiej rozprawie z Pseudo-Diogenesem cesarz stanął wobec tureckich ataków na resztki posiadłości w Bitynii, czemu starał się przeciwstawić wznosząc twierdzę Sidera, prawdopodobnie

⁵¹ W historiografii pojawia się myśl, że mieszkańcy Tmutorakania w znacznej części byli związani z rodem Olega i uznawali jego przedstawicieli za swoich książąt (np. M. Dimnik, *The Dynasty*, s. 164). Być może więc jego odejście wywołało falę niezadowolenia, tym bardziej jeśli w perspektywie związane to było ze wzmocnieniem kontroli bizantyńskiej.

⁵² J. Shepard, *Another New England?*, s. 22-24.

⁵³ Anna Komnena, s. 283-295; Jan Zonaras, s. 744; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I^{er} Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, s. 151-153; M. Mathieu, *Les faux Diogenes*, „Byzantion” 1952, t. 22, s. 133-148; B. Skoulatos, *Les personnages byzantins*, s. 75-77; J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, s. 99-100; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, s. 103-105; P.D. de Frankopan, *Unravelling the Alexiad: Who was ‚Devgenevich’ of the Russian Primary Chronicle and ‚Pseudo-Diogenes’ of the Greek sources?*, „Byzantium and Modern Greek Studies” 2005, t. 29, nr 2, s. 147-166; J. Dudek, *Diogenowicze na ziemi połowieckiej i ruskiej w XI-XII w.*, [w:] „Młodsza Europa”. *Od Średniowiecza do Współczesności: prace ofiarowane Profesor Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R.M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 68-70; M. Meško, *Nová pravdepodobná príčina kumánskeho vpádu na byzantský Balkán roku 1095*, „Byzantinoslovaca” 2014, t. V, s. 192-204; idem, *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081-1095*, Cham 2023, s. 307-350.

⁵⁴ Anna Komnena, s. 286-287; Jan Zonaras, s. 744; F. Chalandon, *Essai*, s. 153-154; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan*, s. 204-105; M. Meško, *Alexios I Komnenos*, s. 321-323.

w 1096 r.⁵⁵, następnie z kolei rozpoczął się dla niego czas okiełznywania uczestników I krucjaty⁵⁶. Baczniejszą uwagę na wydarzenia rozgrywające się we wschodnich częściach Morza Czarnego mógł więc zwrócić dopiero u schyłku XI bądź na początku XII w., co koreluje z datacją listów Teofilakta.

Z kolei na niekorzyść prawdziwości słów o wpływach tureckich na terenach nadazowskich wydaje się świadczyć brak informacji o flocie w rękach Daniszmendydów, których emirat, jak się powszechnie uważa, obejmował przede wszystkim tereny położone w pewnej odległości od morza⁵⁷. Tym bardziej że główne porty na północnych wybrzeżach Azji Mniejszej pozostawały w rękach chrześcijan i to być może już od drugiej połowy lat osiemdziesiątych XI w., co wiązać należy z osobą Siausou czy też Czausza⁵⁸, Turka, który przekonał seldżuckich zarządców do przekazania miast Aleksemu, jakkolwiek źródła wymieniają nazwę tylko jednego miasta, Synopa⁵⁹. Z drugiej strony Jonathan Shepard mocno akcentuje, że rozpowszechniona opinia o nieposiadaniu floty przez Turków w XI w. opiera się na argumento ex silentio. Stoi on na stanowisku, że w posiadaniu Daniszmendy mogło być Fasis u ujścia rzeki o tej samej nazwie w dawnej Kolchidzie⁶⁰. Zwraca też uwagę fakt, że Teofilakt w jednym z listów do Taronitesa datowanym na maj 1103 r. wspomina o pobycie tego ostatniego w ziemi Kolchów⁶¹. Być może więc istotnie była to główna baza morska Daniszmenda u schyłku XI w. Nie wyklucza to bynajmniej hipotezy, że w jego posiadaniu znajdowały się także pomniejsze porty na północnym wybrzeżu, np.: Amisos-Samsun, Cotyora (Ordu). Warto także przypomnieć, że nazwa Fasis pojawia się w omawianym liście, jako jedyna nazwa miejscowa mówiąca o zasięgu zwierzchności Melika⁶². Wiąże się z tym wprawdzie problem, dlaczego Teofilakt w swym

⁵⁵ Anna Komnena, s. 296; H. Glykatzi-Ahrweiler, *Les fortresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjucide*, [w:] *Akten des XI. internationalen Byzantinisten-kongresses München 1958*, München 1960, s. 184; Sp. Vryonis jr, *The Decline of Medieval Hellenism*, s. 217; A.D. Beihammer, *Byzantium and the Emergence*, s. 283-284.

⁵⁶ F. Chalandon, *Essai*, s. 155-216; J. Shepard, *Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade*, [w:] *The First Crusade. Origins and impact*, ed. J. Philips, Manchester-New York 1997, s. 107-129; E. Malamut, *Alexis Ier Comnène*, Paris 2007, s. 365-395.

⁵⁷ Lit. patrz np.: F. Chalandon, *Essai sur*, s. 125-127, 147, 195-196; Sp. Vryonis, *The Declin*, s. 115.

⁵⁸ B. Skoulatos, *Les personnages byzantins*, s. 280-281; M. Balivet, *Romanie byzantine*, s. 31.

⁵⁹ Anna Komnena, s. 187-188.

⁶⁰ J. Shepard, *Another New England?*, s. 23.

⁶¹ Teofilakt, s. 415.

⁶² Teofilakt, s. 427.

liście, wspominając o decydującym zwycięstwie Taronitesa, nie wymienił Fasisu. Jak wydaje się, należy w tym momencie podkreślić, że owo decydujące zwycięstwo dotyczyło zarówno Turka, jak i Franka, których historiografia utożsamia w pierwszym przypadku, z całkowitą pewnością, z Daniszmendem, natomiast w drugim z Boemundem bądź też jego kuzynem Ryszardem z Salerno⁶³. Tak więc *rozstrzygające zwycięstwo* byłoby w tym przypadku hiperbolą, co jest związane z faktem, że analizowane źródło to jednak przede wszystkim list, w którym autor nawiązuje do wszystkich sukcesów, także niemilitarnych, Jerzego Taronitesa. Kwestia związana z ukaraniem pychy *Franka* dotyczyła bowiem negocjacji w sprawie wykupu z niewoli tureckiej Boemunda bądź Ryszarda. Jedno natomiast można przyjąć za prawdopodobne, że jeżeli Taronitesowi dowodzącemu w 1102-1103 r. na froncie wschodnim udało się odnieść jakikolwiek sukces w postaci wyparcia sił daniszmendzkich z portów nadczarnomorskich bądź odciążenia dróg prowadzących ku brzegowi⁶⁴, to informacje zawarte w liście Teofilakta można uznać za zasadne.

Wprawdzie w źródłach brak bezpośredniego potwierdzenia zwycięskich działań Taronitesa, tym bardziej że autorka głównego źródła dla tej epoki, czyli Anna Komnena skupiła swą uwagę na późniejszym buncie Grzegorza, wówczas już duksa Trapezuntu, jednak informacje zawarte w listach Teofilakta wydają się znajdować potwierdzenie w mowie pochwalnej na cześć Aleksego I stworzonej przez Manuela Straboromana w początkach XII w.⁶⁵, gdzie jest mowa o terenach, na których przywrócono cesarską władzę. Miały to być wybrzeża od Cylicji do Kolchidy oraz okolice Bosforu Kimmeryjskiego⁶⁶, co koreluje z miastami greckimi mającymi płacić trybut Daniszmendowi. Słowa Straboromanosa wydają się więc przemawiać na korzyść przekazu samego Teofilakta⁶⁷.

Jak można przypuszczać, nie należy całkowicie zarzucić prawdziwości słów biskupa Ochrydy, pamiętając jednocześnie, że listy w każdej epoce pozostają specyficznym źródłem historycznym. Przytoczone powyżej świadectwa sugerują, że istniała możliwość krótkotrwałej dominacji Daniszmendydów na

⁶³ Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 86.

⁶⁴ Г.Г. Литаврин, *Русь и Византия в XII веке*, „Вопросы истории” 1972, № 7, s. 41.

⁶⁵ P. Gautier, *Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Comnène, Manuel Straboromanos*, „Revue des études byzantines” 1965, t. 23, s. 168-177; W. von Büchler, *Zu Manuel Straboromanos*, „Byzantinische Zeitschrift” 1969, t. 62, s. 237-242.

⁶⁶ Logos de Manuel Straboromanos au basileus d'Alexis Comnène, [w:] P. Gautier, *Le dossier*, s. 190-191.

⁶⁷ J. Shepard, *Another New England?*, s. 22.

północnych wybrzeżach Morza Czarnego w burzliwych latach przełomu XI i XII stulecia. Kluczowym jednak słowem jest „krótkotrwała”. Bizancjum bowiem szybko odzyskało kontrolę nad basenem Morza Czarnego, utrzymując hegemonię na tym obszarze do XIII w., z kolei emirat Daniszmedydów (podobnie jak sułtanat Seldżuków) stał się w pierwszych dekadach XII w. państwem stricte śródładowym.

Bibliografia

- Adontz N., *Études armeno-byzantines*, Lisbonne 1965
- Adontz N., *L'observation sur la généalogie de Taronites*, „Byzantion” 1939, t. 14.
- Ahmad S.M., *Cartography of al-Sharīf al-Idrīsī*, [w:] *The History of Cartography*, t. 2, ks. 1: *Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1992.
- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. S.A. Edgington, Oxford 2007.
- Angold M., *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, London 1984.
- Annae Comnenae *Alexias*, ed. D.R. Reinsch, A. Kambylis, I (CFHB,), Berlin-New York 2001.
- Bádenas P., *L'intégration des Turcs dans la société Byzantine (XIe-XIIe siècle). Echech d'un processus coexistence*, [w:] *E Bizantine Mikra Asia (6os-12os ai.)*, Ateny 1998
- Balivet M., *Romanie byzantine et Pays de rûm turc*, Istanbul 1994
- Bănescu N., *La domination byzantine à Matracha (Tmutorakan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Comnènes*, „Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine” 1941, t. 22.
- Beihammer A. D., *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*, London-New York 2017.
- Beihammer A., *The Formation of Muslim Principalities and Conversion to Islam during the Early Seljuk Expansion in Asia Minor*, [w:] *Les conversions à l'islam en Asie Mineure, dans les Balkans et dans le monde musulman. Comparaison et perspectives*, ed. Ph. Gelez, G. Grivaud, Athènes 2016.
- Beihammer A.D., *Patterns of Turkish Migration and Expansion in Byzantine Asia Minor in the 11th and 12th Centuries*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, ed. J. Preiser-Kapeller, L. Reinfandt, Y. Stouraitis, Boston-Leiden 2020.
- Böhm M., *Flota i polityka morska Aleksego I Komnena*,. *Kryzys bizantyńskiej floty wojennej i jego przezwyciężenie przez Aleksego I Komnena*, Kraków 2012.
- Bonarek J., *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011.

Bonarek J., *Bizantyńskie Morze Czarne w 1081 i 1204 roku. Próba porównania*, [w:] *Byzantina Europea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, pod red. M. Kokoszki, M. J. Leszki, Łódź 2007 [Byzantina Lodzensia XI.

Bosworth C.E., *The Islamic dynasties, a chronological and genealogical handbook*, Edinburgh University Press 1967.

Bryer A., Winfield D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, t. I-II, Wasington D.C. 1985.

Bubenok O., *The Sogdians in the Western Caucasus*, „Archivum Eurasiae Medii Aevi” 2017, Vol. 23.

Büchler W. von, *Zu Manuel Straboromanos*, „Byzantinische Zeitschrift” 1969, t. 62.

Cahen Cl., *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968

Chalandon F., *Essai sur le règne d'Alexis I^{er} Comnène (1081-1118)*, Paris 1900

Cheyne J.-C., *La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la Première Croisade* [w:] EΥΥΥΧΙΑ. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, t. I, Paris 1998.

Cheyne J.-Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990.

Czarnuch M., *Papuga Złotoustnego? Teofylakt z Ochrydy jako komentator Ewangelii Marka*, [w:] *Szkice o antyku*, t. 1: *Antyk odczytany na nowo*, red. A. Kucz, P. Matusiak, Katowice 2014.

Dimnik M., *The Dynasty of Chernigov 1054-1146*, Toronto, Ontario, Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1994 (Studies and Texts, 116).

Dudek J., *Bizantyńska niewola księcia Olega-Michała Swiatostawicza. Ze studiów nad pontyjską polityką Cesarstwa Bizantyńskiego w drugiej połowie XI w.*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo*, Zielona Góra 2005.

Dudek J., *Chazarowie. Polityka-kultura-religia*, Warszawa 2016.

Dudek J., *Diogenowicze na ziemi połowieckiej i ruskiej w XI-XII w.*, [w:] „*Młodsza Europa*”. *Od Średniowiecza do Współczesności: prace ofiarowane Profesor Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R.M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008.

Dudek J., *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyńskim w latach 1025-1097*, „*Balcanica Posnanensia*”, XIV, 2007.

Dudek J., *Prince Oleg-Michael Sviatoslavitch in Byzantine Captivity, 1079-1083: Some Remarks on the Byzantine Empire's Pontic Policy in the Second Half of the Eleventh Century*, [w:] *Byzantina et Slavica Cracoviensia, V: Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. M. Kaimakova, M. Salamon, M. Smoraǵ-Różycka, Cracow 2007.

Foss Cl., *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge Mass. 1976.

Foss Cl., *Byzantine Responses to Turkish Attack: Some Sites of Asia Minor*, [w:] *AE-TOS. Studies in honour of Ciril Mango*, ed. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart-Leipzig 1998.

Frankopan P.D. de, *Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources?*, BMGS 2005, t. 29, nr 2.

Gautier P., *Introduction*, [w:] Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986.

Gautier P., *Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Comnène, Manuel Straboromanos*, „Revue des études byzantines” 1965, t. 23.

Gautier P., *L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie*, „Revue des études byzantines” 1963, t. 21.

Glykatzi-Ahrweiler H., *Les fortresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjucide*, [w:] *Akten des XI. internationalen Byzantinisten-kongresses München 1958*, München 1960.

Ioannis Zonarae *Epitomae Historiarum libri XVIII*, ed. M. Pinder, t. III, Bonn 1897.

Iordanis *Romana et Getica*, ed. T. Mommsen, Berlin 1882.

Korobeinikov, *Raiders and neighbours: the Turks (1040-1304)*, [w:] *Cambridge History of the Byzantine Empire*, ed. J. Shepard, Cambridge 2008.

Laurent J., *Sur les émirs Danichmendites jusqu'en 1104*, [w:] *Mélanges offert à Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris 1933.

Leroy-Molinghen A., *Les lettres de Théophylacte de Bulgarie à Grégoire Taronite*, „Byzantion” 1936, t. 11.

Litavrin G., *A propos de Tmutorokan*, „Byzantion” 1965, t. 35.

Mauks M., *Mapa Agryppy*, *Res Gestae Divi Augusti i kontrola nad rzymskim orbis terrarum*, „Z Dziejów Kartografii” 2022, t. 24

Madgearu A., *The Place of Crimea and of the Kerch Strait in the Strategy of the Middle Byzantine Empire (7th-12th Centuries)*, „Il Mar Nero” 2006, t. 5.

Malamut E., *Alexis Ier Comnène*, Paris 2007.

Mathieu M., *Les faux Diogenes*, „Byzantion” 1952, t. 22.

Mélikoff I., *Danishmendids*, [w:] *The Encyclopedia of Islam*, ed. B. Lewis et alii, vol. II, Leiden 1991.

Meško M., *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081-1095*, Cham 2023.

Meško M., *Nová pravdepodobná príčina kumánskeho vpádu na byzantský Balkán roku 1095*, „Byzantinoslovaca” 2014, t. V, s. 192-204

Michaelis Choniatae *Epistulae*, ed. F. Kolovou, Berlin-New York 2001.

Michel le Syrien, *Chronique*, ed. J.-B. Chabot, t. 3, Paris 1905.

Mullet M., *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Birmingham-London 1996.

Nagrodzka-Majchrzyk T., *Geneza miast u dawnych ludów tureckich*, Wrocław 1978.

Obolensky D., *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988.

Oikonomides N., *Les Danishmendides entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium (PL XXIV)*, „Revue Numismatique” 1983, t. 25.

Paroń A., *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015.

Praver J., *Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, London 1973.

Ravennatis Anonymi *Cosmographia et Gvidonis Geographica*, ed. M. Pinder, G. Parthey, Berlin 1860.

Shepard J., *Another New England? – Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*, BS 1974, 1.

Shepard J., *Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade*, [w:] *The First Crusade. Origins and impact*, ed. J. Philips, Manchester-New York 1997.

Sitár A., *Emirát „Múdreho muža”. Panstvo Dánišmenda zo Sebasteie na prelome 11. a 12. storočia vo východnej Anatólii*, „Byzantinoslovaca” 2017, t. 6.

Skoulatos B., *Les personnages byzantins de l’Alexiade: Analyse prosopographique et synthese*, Louvain 1980.

Stephenson P., *Byzantium’s Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fi’l Tā’rikh of ‘Izz al-Dīn Ibn al-Athīr, ed. D.S. Richards, New York 2002.

The Chronicle of Matthew of Edessa, ed. A. E. Dostourian, New York 1993.

The Chronography of Gregory Abū’l-Faraj 1225-1286, the son of Aaron, the Hebrew Physician commonly know as Bar Hebraeus, ed. E.A. W. Budge, t. I-II, Amsterdam 1976.

The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis, t. V, ed. M. Chibnall, Oxford 1975.

Théophylacte d’Achrida, *Lettres*, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986.

Theotokis G., *Bohemond of Taranto. Crusader and Conqueror*, Barnsley 2020.

Turan O., *Anatolia in the period of the Seljuks and the Beyliks*, [w:] *The Cambridge History of Islam*, vol. IA: *The Central Islamic Lands fro the pre-islamic Times to the First World War*, ed. P.M. Holt, A.K.S. Lambton, B. Lewis, Cambridge 1978.

Vryonis Sp. jr, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971

Zuckerman C., *The End of Byzantine Rule in the North-eastern Pontus*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2017, Вып. 22.

Айбабин А.И., *Климаты Херсона в фемный период*, „Античная древность и средние века” 2022, т. 50.

Айбабин А.И., *Политика Восточной Римской империи в Юго-Западном Крыму во второй половине IX-XII в.*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2022, Вып. 27.

Алексенко Н.А., Цепков Ю.А., *Катепанат в Таврике: легендарные свидетельства или исторические реалии*, „Херсонесский сборник” 2012, Вып. XVII.

Анчабадзе З.В., *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)*, Сухуми 1959.

Бибиков М.В., *Новые данные Тактикона Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях*, [w:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 год*, ред. В.Т. Пашуто, Москва 1976.

Бгажба О.Х., Лакоба С.З., *История Абхазии с древнейших времен до наших дней*, Сухум 2007.

Гадло А.В. *Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья*, [w:] *Из истории Византии и византиноведения*, Ленинград 1991.

Гадло А.В., *Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе*, Санкт-Петербург 2004.

Гарбузова В.С., *Сказание о Мелике Данишменде. Историко-филологическое исследование*, Москва 1959.

Гордлевский В.А., *Государство Сельджукидов Малой Азии*, Москва-Ленинград 1941.

Иордан, *О происхождении и деяниях гетов*, ed. Е.Ч. Скржинская, Санкт-Петербург 1997.

Каждан А.П., *Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в.*, [w:] *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: сборник статей к 70-летию академика М. Н. Тихомирова*, ред. В.И. Шунков, Москва 1963.

Каждан А. П., *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв.*, Ереван 1975.

Карпов С.П., *Когда и как возникла Тана? (о происхождении итальянской фактории на византийской окраине)*, „Византийский временник” 1997, т. 57(82).

Карпов С.П., *История Трапезундской империи*, Санкт-Петербург 2007.

Коновалова И. Г., *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий*, Москва 2006

Котляр Н.Ф., *Тмутороканское княжество: реальность или историографический миф?*, [w:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах*, Москва 2005.

Литаврин Г.Г., *Русь и Византия в XII веке*, „Вопросы истории” 1972, № 7.

Науменко В.Е., *К дискуссии о политико-административном статусе Боспора в X-XII веках*, „Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения” 2016, т. 25, № 5.

Подосинов А.В., *Черное море в картографической традиции античности и раннего средневековья*, [w:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 1996-1997 гг.: Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения*, ред. А.В. Подосинов, Москва 1999.

Подосинов А.В., *Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 2002.

Слядзь А.Н., *Византия и Русь. Опыт военно-политического взаимодействия в Крыму и Приазовье (XI - начало XII века)*, Москва-Санкт-Петербург 2014.

Слядзь А.Н., *Предыстория византийской аннексии Приазовья: князь-изгой Ростислав Тмутараканский*, „Проблемы истории, филологии, культуры” 2015, № 2.

Степаненко В.П., *Византия и Крым в постфемный период (конец XI–XII вв.): К постановке проблемы*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2018, Вып. 23.

Чхаидзе В.Н., *Тмутаракань (80-е гг. X в.–90-е гг. XI в.): Очерки историографии*, „Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа” 2006, Вып. 6.

Чхаидзе В.Н., *Византийская власть на Боспоре (последняя четверть XI – начало XIII вв.)*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 2018, Вып. 23.

Чхаидзе В.Н., *Византийская власть на Тамани и в Крыму в конце XI – начале XIII вв.*, [w:] *Византийское содружество: традиции и смена парадигм: тезисы докладов XXII-й всероссийской научной сессии византинистов РФ*, Екатеринбург, 24-28 сентября 2019 г., Екатеринбург 2019.

Успенский Ф. И., *Мелик Гази и Дзул-Нун Данишменды*, „Записки Одесского общества истории и древностей” 1879, Т. 11.